

SAĞLAM BEDENLİLİK İDEOLOJİSİ ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR İNCELEME

Nuran AYTEMUR SAĞIROĞLU*

ÖZET

Bu çalışma, sağlam bedenlilik ideolojisinin eleştirel bir analizini yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle sağlam bedenliliği ve engelliliği tanımlamada kilit rol oynayan norm, normal, normallik kavramlarına ve bu kavramların tanımlanmasında tıbbın nasıl bir rol oynadığına değinilmekte, ardından sağlam bedenlilik ideolojisi, kapitalizm ve bireycilik ideolojisinin gelişmesine referansla tartışılmaktadır. Sağlam bedenlilik ideolojisinin insana dair tanımlamalarımızı ve değer yargılarımızı büyük ölçüde etkileyen, hayatın tüm veçhelerinin sağlam bedenlilik perspektifinden ve sağlam bedenlilerin lehine örgütlenmesine temel teşkil eden, dolayısıyla engellilerin dışlanmasına yol açan bir ideoloji olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Sağlam Bedenlilik İdeolojisi, Engellilik, Normallik, Bedenin İdealleştirilmesi, Kapitalizm, Bireycilik.*

ABSTRACT

A CRITICAL ANALYSIS OF THE IDEOLOGY OF ABLE- BODIEDNESS

This study aims to critically examine the ideology of able-bodiedness. First of all, the concepts of norm, normal, and normalcy and the role of medicine in defining these concepts are dealt with. Afterwards, the ideology of able-bodiedness is discussed with reference to the development of capitalism and the ideology of individualism. It is displayed that able-bodiedness is an ideology which has an important effect on the definitions and value judgements about the human being, and provides the basis for the organization of all the aspects of life from the perspective of able-bodiedness and in favour of the able-bodied, thus leading to the exclusion of the disabled people.

Keywords: *Ideology of Able-Bodiedness, Disability, Normalcy, Idealization of Body, Capitalism, Individualism*

1. Giriş

Öncelikle sağlam bedenliliğin bir ideoloji olarak ele alınmasının bu çalışmaya

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü (aytemur_n@ibu.edu.tr)
YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. X, No. 2, (Ekim 2017)

özgü olmadığını belirtmek gerekir. Engellilik¹ çalışmaları olarak adlandırılan yazın, hâlihazırda sağlam bedenliliği bir ideoloji ya da sistem olarak ele alan ve sosyal bilimler yazınına engellilerin sesini içermediği eleştirisinden² hareketle engellilik perspektifini katmayı amaçlayan çalışmalar içermektedir. Bu çalışma, sağlam bedenlilik ideolojisini “norm”, “normal” ve “normallik” kavramlarına, “bedenin idealleştirilmesi”ne ve “sağlam bedenliliği” ve onun ötekisi olarak “engelliliği” ortaya çıkaran dinamiklere -bilhassa modern tıbbın ve kapitalizmin gelişmesi ve bireycilik ideolojisi- odaklanarak tartışmayı amaçlamaktadır.

Sağlam bedenliliği bir ideoloji olarak tartışmadan önce, ideolojiden ne anlaşıldığını belirtmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi, ideoloji üzerine oldukça geniş bir yazın mevcuttur. Ancak bu çalışma genel olarak ideoloji üzerine bir tartışma yapmayı amaçlamadığından ve yazında yer alan farklı ideoloji kavramsallaştırmalarına yer vermek bu yazının sınırlarını aşacağından burada sadece ideolojinin temel niteliklerine odaklanılacak ve sağlam bedenlilik de bu çerçevede ele alınıp tartışılacaktır.

Terry Eagleton (2005: 90), ideolojinin birbiriyle yakından ilintili olan “evrenselleştirme” ve “doğallaştırma” boyutlarına dikkat çeker. “Bir ideolojinin meşruluk kazanmak için kullandığı en önemli araçlardan birisi” olan “evrenselleştirme”, “belirli bir zamana ve mekâna özgü olan değer ve çıkarlar[ın], bütün insanlığın değer ve çıkarlarıymış gibi yansıtıl[ması]”³ demektir (Eagleton, 2005: 90). Evrenselleştirmeye benzer biçimde, “doğallaştırma da ideolojinin, tarihsizleştirici yönünün, yani fikirlerin ve inançların belirli zaman, mekan ve

¹ Bu çalışmada İngilizce *disability* sözcüğünün karşılığı olarak genellikle “engellilik” kullanılmakta, ancak zaman zaman tercüme edilmiş metinlerde tercümeyle sadık kalmak adına “sakatlık” terimine de yer verilmektedir. Sakatlık terimini kullanmayı tercih edenler için bu her ne kadar da gündelik dilde bir tür “değersizleştirme” içeriyor görünse de, bir grup engellinin söz konusu terimi tersyüz edip yeniden sahiplenmesine dayandırmaktadır (Bezmez vd., 2011: 24).

² Genel olarak Batılı sosyal bilimcileri, daha özelde coğrafyacıları uzunca bir süre engellilik mevzuuyla uğraşmaması nedeniyle eleştiren Brendan Gleeson (1999: 1-2), uzun zamandır süregelen bu ihmal ve sessizliğin geniş toplumsal sonuçları olduğundan söz eder ve bu “disipliner sessizliğin”, engellilerin ve onların sorunlarının temel bilgi alanlarından dışlandığının bir göstergesi olduğunu belirtir. Yazara göre, bu durum, engellileri yaşadıkları çevreleri çoğu kez “baskıcı” biçimlerde şekillendirmiş olan çeşitli mesleki ve kurumsal temsilcilerle ilişkilerinde “çoğunlukla da mücadelelerinde” yardımcı olacak önemli bir “kavramsal, profesyonel ve pratik kaynak”tan yoksun bırakmıştır. Oysa akademik bilgi, insanların, özellikle de “adaletsizlik veya önyargının gölgesinde yaşayanlar”ın gündelik hayatlarının iyileştirebilmesine pekâlâ katkıda bulunabilir (Gleeson, 1999: 2).

³ Bu, aynı zamanda ideolojinin kendi kendini “ölümsüzleştirme” anlamına da gelir. İdeolojinin doğum tarihi yoktur çünkü belli bir zamanda doğmuş olması, ölebileceğinin de itiraf edilmesini gerektirir (Eagleton, 2005: 93).

toplumsal gruplara özgü olduklarını zımnem inkar edişinin bir parçasıdır” (Eagleton, 2005: 95). Bu “tarihsizleştirme”, tarihin bir “ikinci doğa” halinde dondurulup “kendiliğinden, kaçınılmaz ve değiştirilemez” birşey gibi gösterilmesini de beraberinde getirir (Eagleton, 2005: 94-95). Başarılı bir ideoloji, “kendi ile toplumsal gerçeklik arasında mümkün olduğunca sıkı bir örtüşme yarat[ıp]”, kendi inançlarını “doğal” ve “apaçık” kılıp “bir toplumun ‘sağduyusu’ ile özdeşleştirmeyi” başarırken, daha farklı olabileceği ihtimalini yani alternatifleri de “düşünülebilir olanın sınırlarının ötesine sürer[ek]” geçersiz kılar (Eagleton, 2005: 94). Bir başka deyişle, ideoloji, “zıtları dikişler”, onları “görünüşte birbirini tamamlayan” unsurlara ya da parçalara dönüştürür, “çelişkileri örter”⁴ ve kendisini eleştirecek⁵ olan herhangi bir bakış açısını hemen hemen tanınamaz hale getirir (Siebers, 2013: 279).

Bu çalışmanın temel konusunu teşkil eden sağlam bedenlilik de bireylere insan statüsünü veren ya da vermeyi reddeden, bir başka deyişle insanlığın/insan olmanın belirlenmesinde esas alınan beden ve zihin ölçülerini, “normal” ve “ideal” olanı -tıbbın (ve psikolojinin) da desteğini alarak- tanımlayan hatta onları “doğal” ve “evrensel” kılan, dolayısıyla da insana dair hemen hemen bütün tanımlamalarımızı, değerlerimizi, yargılarımızı etkileyen (Siebers, 2013: 279) bir ideoloji olarak değerlendirilmektedir. Sağlam bedenlilik, aynı zamanda, hayatın fiziksel, toplumsal, ekonomik ve siyasal örgütlenmesine temel teşkil eden, sağlam bedenlilerin üstün, imtiyazlı ve muktedir, olumsuzlanan ve değersizleştirilen “engelli öteki”nin ise tabii kılınmasını, dolayısıyla da engellilerin ayrımcı ve dışlayıcı tutumlara maruz bırakılmasını beraberinde getiren, ancak bütün bunları ortaya çıktığı toplumsal-tarihsel dinamiklerinden soyutlayarak “doğal” ve “evrensel” kılan, kısacası tarihsizleştiren bir ideoloji olarak ele alınıp tartışılmaktadır. Bu çerçevede, çalışmada, sağlam bedenliliğin toplumsal-tarihsel bir inşa olduğuna da dikkat çekilerek, bir ideoloji olarak sağlam bedenliliğin ortaya çıkmasında temel rol oynayan dinamiklere odaklanılacaktır. Bunu yaparken, ilk durağımız, “norm”, “normal” ve “normallik” sözcüklerinin ortaya çıkışı ve istatistik biliminin ve tıbbın katkılarıyla “normal” olanı/“sağlam bedeni”yi ve onun “öteki”si olarak “engelli”yi tanımlamakta oynadığı rol olacaktır.

⁴ Ancak bu, ideolojinin kendisinin çelişkilerden azade olduğuna anlamına gelmemektedir. Duruma bilhassa sağlam bedenlilik ideolojisi açısından bakıldığında, Siebers’in de belirttiği gibi (2013: 279), söz konusu ideolojinin kendisinin bir yandan bedenlerimizi önemsiz addederken, diğer yandan bizi bedenlerimizi “mükemmelleştirme” hayalinin peşinden koşmaya sevk etmesi anlamında çelişki içerdiğini söylemek mümkündür.

⁵ İdeolojilerin, “kendisi üstüne eleştirel düşünemeyen, üzerine oturduğu zemini ve sınırları göremeyen söylemler” (Eagleton, 2005: 97) olduğunu da belirtmek gerekir.

2. Normallik ve Bedenin İdealleştirilmesi

Bir ideoloji olarak sağlam bedenlilikten ne anlaşıldığını ortaya koymak, aynı zamanda “normallik”ten söz etmeyi de gerekli kılmaktadır. Çünkü “normal” olanın insan bedeni ve nüfus üzerinde geniş denetim gücü olan tıbbın da desteğiyle tanımlanıp bir “normallik hegemonyası” (Davis, 2011) yaratılması, sağlam bedenliliği tarihsizleştirmede ve hayatın toplumsal, mimari, ekonomik ve siyasal örgütlenmesinin sağlam bedenlilik perspektifinden “inşa” edildiğini unutturmada oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Nitekim Lennard J. Davis (2011: 187), sakatlığı/sakat bedeni anlamak için “norm⁶ kavramına, normal bedene” dönmek gerektiğini ileri sürer ve “sorun”un sakat kişilerden çok “normalliğin sakat kişi ‘sorunu’ yaratacak şekilde inşa edilmesi” olduğundan hareketle, “normalliğin inşası”na odaklanır. Davis (2011: 207), normal sözcüğünün belli bir tarihsel uğrakta ve “ilerleme mefhumunun, sanayileşmenin ve burjuva iktidarının ideolojik olarak sağlamaştırılmasının bir parçası” olarak ortaya çıktığını öne sürer. Gerçekten de “normal”, “normallik”, “normalite”, “norm”, “ortalama”, “anormal” gibi sözcüklerin hepsi de Avrupa dillerine oldukça geç -örneğin “normal” sözcüğü İngilizceye 1840 civarında- girmiş, “norm” kelimesi “modern anlamıyla” 1855’lerde kullanılmaya başlanmış, “normalite” 1849, “normallik” ise 1857’de ortaya çıkmıştır (Davis, 2011: 188). Bu noktada, Davis (2011: 189), “norm” ya da “ortalama” kavramının Avrupa dillerine girdiği dönemin, bireylerin ve nüfusların⁷ bedenine odaklanan tıbbi istatistiğin tanımlandığı ve “kamu sağlığı” alanında kullanıldığı döneme denk geldiğine işaret etmektedir. Burada yazarın dikkat çektiği ve altı çizilmesi gereken nokta, “istatistik bilimi ile öjeninin amaçları arasında sembiyotik bir ilişki” (karşılıklı yarar ve bağımlılık ilişkisi) olduğu -ki Davis (2011: 192) bu noktada ilk istatistikçilerin hemen hemen tamamının buldukları tek ortak noktanın “öjeni yanlısı olmaları” şeklindeki tarihsel gerçekliğe dikkatimizi çeker- ve her ikisinin de

⁶ Foucault da norm kavramını “hukuki bir kural, bir yasa” değil fakat “doğal kural” olarak tanımlar (Revel, 2006: 147). Foucault’ya göre, “biyo-iktidar”la birlikte, iktidar tarafından belirlenen normlar ön plana çıkmış, yasa ise “ikinci plana” geçmiştir çünkü biyo-iktidarla hedeflenen, bireyleri norma uymaya zorlayan, onları “normalleştiren” bir “normalizasyon toplumu” oluşturmaktır (Keskin, 1996: 122). Ayrıca Foucault, “cezalandırma araçları”yla değil de “kişiyi dönüştürme araçları”yla donanarak çalışan “tıbbi düşünce”den kastının da, “norm çevresinde örgütlenen, yani normal olanı normal olmayandan ayırmaya çalışan bir bakış açısı” olduğunu belirtir (Revel, 2006: 148).

⁷ “Biyo-iktidarlar” bireylerin bedeni üzerinde etki ederken, liberalizmin doğuşuyla ortaya çıkan “biyo-politika” ise Foucault’nun “nüfuslar” olarak adlandırdığı şeyin bedeni üzerinde etki etmektedir. Bireyler gibi nüfuslar da “iktidar ilişkilerinin insanlara ve insanların yaşamlarına uygulanmasının ürünü”; “insanların yalnızca uysallık ve yararlılığının değil, bütün yaşamlarının ele geçirilip sömürülebilmesi için iktidarın zorunlu bir icadıdır” (Revel, 2006: 145).

topluma “norm”, “normal beden” kavramlarını sokarak “sakat beden” kavramını yarattığıdır (Davis, 2011: 193). Şöyle ki:

norm kavramı, nüfusun çoğunluğunun bir şekilde normun parçası olmak zorunda olduğunu ya da olması gerektiğini ima eder. Norm, standart çan eğrisinin kapsamına giren nüfusun çoğunluğunu saptar... Her çan eğrisi uç noktalarında her zaman normdan sapan temel nitelikleri barındırır. Dolayısıyla norm kavramı ile sapmalar ya da aşırı uçlar kavramı kol kola gider. Norm kavramının bulunduğu bir toplumda bedenleri düşündüğümüzde, sakat kişiler standarttan sapanlar olarak görülecektir (Davis, 2011: 192).

Nüfusun “standart” ve “standart olmayan” (alt-nüfuslar) şeklinde bölünmesi ve “norm ve norm dışı” şeklinde tasavvur edilmesini, “devletin standart olmayana norma uydurma girişimi” -ki “istatistiklerin merkezi içgörüsü bir halkın norma uydurulabileceği fikridir”- izleyecektir ve “öjeninin amacı” da kesinlikle budur (Davis, 2011: 193).⁸

İstatistiğin de katkısıyla nüfusun bu şekilde yani “standart” ve “standart olmayan”, “norm” ve “norm dışı” şeklinde tasavvur edilmesi, nüfus içerisinde “normatifliğe dayalı bir sınıflandırma sistemi”ni beraberinde getirecek ve normdan/normalden sapma olarak nitelendirilen ve “olağandışı’yı temsil eden” (Galusca, 2011: 262) “sakat beden”, “normal”, “sağlıklı” ve “nezih” olarak görülen “sağlam bedenli”nin karşıtı/ötekisi olarak tanımlanacaktır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, “olağandışı bedenlere atfedilen anlamlar”ın doğuştan gelen fiziksel kusurlardan ziyade, bir grubun değerli olduğu düşünülen fiziksel özelliklere sahip olmaktan dolayı “meşrulaştırıldığı”, ve ötekileri sistematik bir şekilde “kültürel” ya da “bedensel” açıdan değersizleştirerek kendi kimliğini ve “üstünlüğü”nü muhafaza ettiği toplumsal ilişkilerde kökleşmiş olduğudur (Garland-Thomson, 1997: 7).⁹ Sakatlığı “bedensel

⁸ Davis (2011: 193), bu noktada, “en uygun olanların evrimsel üstünlüğü” savunuyla öjeninin ve “ileriye doğru gelişimle kusursuzlaştırılabilir olan beden” fikrinin temellerini atan Darwin’in görüşleri arasındaki yakın ilişkiye dikkat çekerek, Darwin’in fikirlerinin, sakatları “doğal seçimle aşılması gereken evrimin kusurları” olarak bir kenara atarken, aynı zamanda öjenideki “kusurlular”ın ortadan kaldırılması saplantısı’na -ki buna “geri zekalılar”, körler, sağırlar, fiziki kusurlular vb de dahildir- hizmet ettiğini belirtir.

⁹ Bu noktada, “sağlık ve sağlamlık idealleri”nin, “kusursuz beden ve zihin talebi”nin ulusların ideolojik temellerini nasıl oluşturduğunu ortaya çıkarmayı amaçlayan ve sağlam bedenlilik/sağlamlık ile milliyetçi projeler ve politikalar ve ulus-devlet arasındaki ilişkiyi Ellis Adası örneği üzerinden inceleyen Roxana Galusca’dan söz etmek gerekir. Sağlam bedenlilik ideolojisinin, ulus-devletlerin ve milliyetçi projelerin temelinde yatan “en kapsayıcı” ideoloji olduğunu belirten ve Ellis Adası’nı göç politikaları ve adada uygulanan kamu sağlığı politikalarına odaklanarak ele alan yazar, burada

çeşitlilikleri” yorumlayan, disiplin altına alan, hatta bunlardan bazılarını “damgalayan” yaygın bir sistem¹⁰ ve “hem sağlam bedenlileri hem de sakatları üreten birtakım pratikler bütünü” olarak betimleyen Rosemarie Garland-Thomson (2011: 525), sakatlığın oldukça geniş bir kavram olduğunu ve “hasta, deforme, anormal, dengesiz, çirkin, yaşlı, geri zekalı, sakatlanmış, özürlü, deli ya da aciz gibi hiçbiri kültürel standartlara uymayan bedenleri değersizleştir[diğini]”, sakatlık sisteminin ise “güzel, sağlıklı, normal, zinde, ehil, zeki gibi ayrıcalıklı sıfatları” -bu sıfatların atfedildiği kişilere/kesimlere “kültürel sermaye” sağlayacak biçimde- muhafaza edecek ve değerli kılacak biçimde işlediğini öne sürer. Sakatlığın, “ırk ya da toplumsal cinsiyet kurmacaları”na benzer biçimde “bedene dair kültürel¹¹ olarak üretilmiş bir anlatı” olduğunu öne süren yazar, “sakatlık/sağlamlık sistemi[nin] bedenleri farklılaştırarak ve işaretleyerek özneler üret[tiğini]”, aslında biyolojik olmaktan ziyade “ideolojik” olan bu karşılaştırmanın kültürün oluşumuna nüfuz ettiğini ve kaynakların ve gücün eşitsiz dağılımını “meşrulaştırdığı”nı belirtir (Garland-Thomson, 2011: 525). Ona göre, sakatlık, tıpkı toplumsal cinsiyet gibi, kültürün bütün veçhelerine -“yapılandırıcı kurumlarına, toplumsal kimliklere, kültürel pratiklere, siyasal görüşlere, tarihsel topluluklara ve bedenleşmenin ortak insani deneyimine”- nüfuz eden bir kavramdır (Garland-Thomson, 2011: 524).

Kısacası, “sakat” ve “normal” (olan), “normal” beden ve işlev, bir eylemi “normal” bir biçimde gerçekleştirme yetisi, sağlık paradigmaları vb. “normallik standartları”nın¹² üretildiği kültüre, topluma bağlıdır. Nelerin yetersizlik ve

yabancı bedenlerin ırk ayrımcılığına maruz kalıp “patolojize” edilirken, “ulusal beden”in sağlık ve sağlamlılıkla karakterize olduğunu, adanın Amerikan ulusunun “ideolojik temelleri”ni “tıbbi sağlamlık normları”na, sağlık ve sağlamlık ideallerine göre yeniden oluşturmaya yaradığını ve “ulusun ırksal saflığı ve sağlam bedenliliği yanılısamını güçlendirdi[ğini]” belirtir (Galusca, 2011: 249). Davis de (2011: 196) ulusun ve “ulusun sağlığı” ya da “zinde”liğinin tek tek yurttaşların “zinde” oluşuna bağlandığına, bu çerçevede ulusa uymayanların yani “normdan sapmalar”ın da “ulusun hastalığını oluşturuyor gibi görül[düğü]”ne dikkat çeker.

¹⁰ Robert McRuer (2011: 554-555) da sağlam bedenliliği bir sistem olarak ele alır ve “zorunlu sağlam bedenlilik sistemi”nin -ki bunu aynı zamanda “sağlam bedenli kültür” olarak da adlandırmaktadır- sağlam bedenli kimliklerin/perspektiflerin herkes tarafından tercih edildiğini ve engellilerin de “herkes gibi olma”yı, bir başka deyişle “normalleşme”yi arzuladıklarını -ki bu, aslında bir baskı ve dayatmadan başka bir şey değildir- varsayar.

¹¹ Garland-Thomson’a göre (1997: 6) sakatlık, sakat olarak nitelendirilen bedenin sahip olduğu bir şey olmaktan ziyade, “bedensel sapma”ya atfedilen bir sıfattır. Bir başka deyişle, “sakatlık, bedenlerin nasıl olması veya ne yapması gerektiğine ilişkin kültürel normların bir ürünü”dür.

¹² Tam da bu noktada, bir “normallik hegemonyası”ndan söz etmek mümkündür. İdeolojiji “toplumsal pratiklerin altında yatan değerler ya da inançlar grubu” olarak tanımlayan Michael Oliver (2011b: 227), “ideolojiden daha kapsamlı” hale gelen ve “toplumsal, ekonomik, siyasal ve etik meseleler hakkında bir düşünce tarzının ‘doğallığı’” (Hamilton, 1986: 8) olarak tanımlanan

engellilik olarak adlandırıldığı da toplumun hangi faaliyetlere değer atfettiği ve işgücü dağılımının nasıl gerçekleştiği gibi etkenlerle yakından ilişkilidir (Wendell, 2010: 338). Dolayısıyla da toplumun engelliliği nasıl tanımladığı ve kimleri engelli olarak adlandırdığı, engelli olarak adlandırılan insanlar için psikolojik, ekonomik ve toplumsal açıdan büyük önem taşımaktadır (Wendell, 2010: 339). Bütün bunlar, insanın fiziksel yetisine dair “evrensel”, biyolojik ya da tıbben tanımlanabilir bir paradigmanın varlığının bir “yanılsama”dan ibaret olduğunu (Wendell, 2010: 340) ve eğer biyolojik olarak yeti yitimi olmak bir “dezavantaj” ise, bu, “toplumsal bağlam” onu dezavantaja dönüştürdüğü için böyle olduğunu göstermektedir (Wendell, 2010: 338). (Zaten engellilerin yaşamları üzerine titiz bir çalışma da “biyolojik” ile “toplumsal” olan arasındaki çizginin ne kadar “yapay” ve keyfi olduğunu açığa çıkaracaktır (Wendell, 2010: 341).

“Sakat” ya da “engelli” olarak adlandırılanın bir “eksiklik ve anormallik dili” ile, “sağlam bedenli” ya da “normal” olana karşıtlık içerisinde ve olumsuzlanarak, değersizleştirilerek, ötekileştirilerek kuruluğu, “yardıma muhtaç”, “eksik”, “kusurlu”, “bağımlı”, “aciz” olarak resmedilen “öteki”ne duyulan korkuyu¹³ gizler (Garland-Thomson, 2011: 528). Birini “öteki” olarak tanımlamak, onu başka birşeyin -genellikle de “korktuğumuz” ve “reddettiğimiz” ve ona “yansıttığımız” bir şey- sembolü olarak görmektir. Burada kurulan ilişki hiyerarşiktir çünkü bir grup kendisinin insanlığa model olduğunu söyleyip dünyayı kendi ihtiyaçları çerçevesinde şekillendirebileceği daha fazla güce sahip olabilir ve özellikle engelliler ve sağlam bedenliler açısından bakıldığında, bu durumun engelliler açısından “toplumsal”, “ekonomik” ve “psikolojik” -sağlam bedenliler içinse sadece “psikolojik”- olarak “ağır” sonuçları vardır (Wendell, 2010: 345). Nitekim, “normal” olandan saptığı tahayyül edilerek “eksik”, “kusurlu”, “yetersiz”, “aşırı” olarak temsil edilen “tabi kılınmış bedenler”in, aynı zamanda “yönetilemez”, “dizginlenmemiş”, “ölçsüz” ya da “tehditkar” olarak işaretlenmesi, bu bedenlerin zaman zaman “gereksiz/fazlalık” ve “elden çıkartılabilir” olarak da resmedilerek

hegemonya kavramına başvurur. Benzer biçimde, Davis de (2011: 207) “normallik hegemonyası”nın “kültürel üretimin ta kalbine kadar uzan[dığı]”ndan söz eder ve bunu 19. ve 20. yy. romanıyla örnekler. “İdeolojiyi üreten ve yeniden üreten” birşey olarak romanın norm kavramıyla yakından ilişkili olduğuna dikkat çeken yazar, 19. ve 20. yy. romanının “normallik mefhumlarını benimseyip yay[dığını]”, “fiziki” farklılıkları “ideolojik” farklılıklara dönüştürdüğünü ve “sakat karakterler[in] her zaman ideolojik anlam yüklü” olduğunu belirtir (Davis, 2011: 207).

¹³ Tobin Siebers’e göre (2013: 279), “engellilik”, etrafında insanın yetilerine dair çelişkili ideolojimizin döndüğü “görünmeyen bir merkez”i tanımlamaktadır. Çünkü sağlamlık ideolojisi, bedenlerimizi bir yandan önemsiz addederken, diğer yandan onları “mükemmelleştirebileceğimizi” hayal etmeye iterek “engellilikten korkmamız”a neden olmakta; engelliliği, geçmişte kaç(ın)mak istediğimiz ve gelecekte “mağlup etmeyi umduğumuz” bir şey olarak betimlemektedir.

“ortadan kaldırılacak hedefler”¹⁴ haline getirilmelerine de yol açabilmektedir (Garland-Thomson, 2011: 528).

Bütün bunların, “normalleşme” ve “normalleştirme” çabalarına ve/veya girişimlerine yol açması kaçınılmazdır. “Normalleşme” isteği, “norma uymayan bedenden kaçış”, “normal, nötr, işaretlenmemiş görünme; sakat, *queer*, çirkin, şişman, etnik ya da ırksal *görünmeme* yönündeki bireysel çabalarda ifadesini bulur”ken (Garland-Thomson, 2011: 530), sakat bedenlerin normalleştirilmesi yönündeki çabalar, özellikle tıbbi müdahaleler¹⁵ şeklinde gerçekleşir. Yapışık ikizlerin cerrahi müdahaleyle ayrılması, ikincisine verilebilecek en çarpıcı örneklerden birisidir. Garland-Thomson (2011: 532), yapışık ikizlerin, Batı kültürünün “ayrık ve özerk” birey anlayışıyla çeliştiğini, dolayısıyla bu kültürün “kutsal ideolojileri”nden birini apaçık “ihlal” ettiğini, bu yüzden de hemen hemen her zaman doğumlarının ertesinde cerrahi müdahaleyle “normalleştirildiklerini” -ki bu, çoğunlukla, ikizlerden birini “bedenleşmelerinin sözde anormalliğinden kurtarmak adına” diğeri için “kurban” edilmesiyle sonuçlanmaktadır- belirtir. Ona göre, “sıkıntıları engelleme ve iyi uyum sağlamış bireyler yaratma kisvesiyle meşrulaştırıl[an]” bu tür cerrahi müdahaleler, gerçekte, bedenine müdahale edilen bireylere yarar sağlamaktan ziyade, “egemen düzenin, bedenlerde kesin surette kodlanmış olduğunda ısrar ettiği hakikatleri dayatmak için yaslandığı ideolojilerle çelişen insan bedeni farklılıklarını yok [etmektedir]” (Garland-Thomson, 2011: 532). Benzer biçimde, rökonstrüktif cerrahi ve kozmetik cerrahi de özünde “normalleştirici” işleve sahiptir. Rökonstrüktif cerrahi sakatlığı yok edip “normallik sistemi” olarak adlandırılan şeyin ideallerini, kozmetik cerrahi ise “toplumsal cinsiyet ideolojisinin ve piyasa güçlerinin beslediği, kadınsı beden ideallerini”¹⁶ dayatır”. Gerçekte her ikisi de “bedeni metalaştırır ve kesip biçmelerini hastanın

¹⁴ Garland-Thomson (2011: 528-529), kadınların, sakatların ya da görünüş bozuklukları olan kişilerin, etnik ötekilerin ve beyaz ırktan olmayanların farklı zamanlarda “çocuk katli, seçici kürtaj, öjeni programları, nefret suçları, ötenazi, yardımcı intihar, linç, gelin yakma, namus cinayetleri, zorla döndürme, zorla rehabilitasyon, ev içi şiddet, soykırım, normalleştirici cerrahi müdahale, ırkçı suçlamalar ve ihmalin hedefleri” haline getirildiklerini belirtir.

¹⁵ Çünkü tıbbın odağında, “bedensel ve zihinsel açıdan toplumun kabul ettiği normlardan bireysel sapmalar” yer almaktadır. Dolayısıyla da “yeti yitimi”yle özdeşleştirilen sakatlık, Batı’daki bilimsel tıbbın “kalbinde” kurulmuştur (Thomas, 2011: 33).

¹⁶ “Klasik ideal, taklit edilecek değil, tapınılacak bir şey” iken, modern çağda “giderek ulaşılması gereken bir paradigma”, “kendini yönetme ve tüketimle ulaşılacak bir hedef” haline gelmiştir (Garland-Thomson, 2011: 529). Oysa söz konusu ideal, yalnızca engelliler için değil sağlam bedenliler için de gerçekleştirilebilir olmaktan bütünüyle uzaktır. Garland-Thomson (2011: 531), bedensel standartlar dayatan güzelliğe erişmenin olanaksızlığından ve tam da bu nedenle bu aynılığa ulaşma vaadinde bulunan tüketim pratiklerini uygulamaya teşvik ettiğinden söz eder.

psikolojisini iyileştirmek amacıyla kusurları düzelten ilerlemeler olarak satmaya çalışır” (Garland-Thomson, 2011: 530). Buradaki temel sorunlardan birisi, “bedenin idealleştirilmesi”nin, engelli ve sağlam bedenli herkesi, “kendi gerçek bedenini sevmekten” ve onunla “özdeşleşmekten” alıkoymasını (Wendell, 2010: 342), bir başka deyişle, insanların kendi bedenine “yabancılaşması”dır. “Yabancılaşma”yı, insanları “bölen” ve “yalıtın”; “kendine acıma” ve “benliğini yok etme”ye yol açan ve “kendi kendinin”, emsallerinin ve insanlığının farkına varmayı son derece zorlaştıran bir “psikolojik yıkım” hali olarak tanımlayan James Charlton (2010: 157), engelli insanlarda buna yol açan unsurlardan -aynı zamanda, engellilere yönelik baskının bileşenlerinden- birisi olarak “psikolojik içselleştirme”ye dikkat çeker. Ona göre, pekçok engelli insan, kendilerinin “diğerlerinden daha az normal”, “daha değersiz” ve “daha az yeterli” ya da daha az yetenekli olduğuna inanmakta, bu ise engelli insanları “kendi gerçek benliklerini, gerçek ihtiyaçlarını ve gerçek yeteneklerini bilmekten” ve gerçekte sahip oldukları seçeneklerin farkına varmaktan alıkoymaktadır.¹⁷ Sonuç, “kendine acıma”, “utanç” ve “kendinden nefret etme” gibi olumsuz duygular ve bunların “yıkıcı” sonuçlarıdır (Charlton, 2010: 151). Burada vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta ise, her ne kadar kapitalizmi öncelese de, “bedenin idealleştirilmesi”nin tüketim toplumunun ekonomik süreçleriyle karmaşık biçimde ilişkilendiği, bu idealleştirmenin son derece büyük karlar getiren, dolayısıyla da idealleştirmenin sürekliliğini ve “mütemadiyen yeni ideallerin geliştirilmesi”ni talep eden bir sektör yarattığıdır (Wendell, 2010: 350).

Susan Wendell’in belirttiği gibi (2010: 343), “[b]edenin idealleştirilmesi, bedeni kontrol etme isteğiyle el ele gider”. Her ne kadar aralarında bir neden-sonuç ilişkisi olmasa da, “fiziksel/bedensel bir ideal”in bizi bedenimizi tümüyle kontrol etmenin “mümkün” olduğu şeklindeki bir “mit”e inandırarak o ideale ulaşmak için çaba sarfetmeye yönelttiğini öne sürmek mümkündür. “Bedenin kontrol edilebileceği”ne dair inancı benimsemiş bir toplumda, “bedenini kontrol edemeyenler”in -belki kendileri tarafından da- “başarısız” ya da yetersiz olarak

¹⁷ Oysa Susan Wendell’in belirttiği gibi (2010: 343), engelli insanlar, bu tür bedensel ya da fiziksel ideallerin “doğal” olmadığını, aksine herkesi baskı altına alan “yapay toplumsal yaratılar” olduğunun açığa çıkmasına yardımcı olabilirler. Engelli bireyler, kendi deneyimlerinden beslenen ve sağlam bedenlilerde olmayan “bilgi”ye ve “bilme biçimleri”ne sahiptir ve pekâlâ bu bilgi ve bilme biçimleriyle kültüre katkıda bulunabilir (Wendell, 2010: 337, 343). Örneğin, acı, fiziksel kısıtlar, yeti kaybı ve “ideal beden”den çok uzak olmak hakkında daha çok şey bilmemizi sağlayarak, değersizleştirilmiş engelli bedenden, “zayıflıklarımız”dan ve “kusurlarımız”dan ve kaçınılmaz olan yıpranmadan ve ölümden daha az korkmamızı sağlayabilir (Wendell, 2010: 345). Ancak gerçek bedenden korkan ve onu hor gören bir kültür, “değersiz” addettiği bu bilgiyi içermek yerine onu “geçersiz” kılmayı ya da “susturma”yı tercih edecektir -tıpkı ataerkil kültürün kadınları “susturduğu” gibi (Wendell, 2010: 348-349).

görülebileceği ve onları kendinden şüphe etmeye ve kendini suçlamaya yönelteceği aşikârdır (Wendell, 2010: 343-344). (Oysa “güzellik” de sağlıklı olmak da büyük ölçüde “şans” meselesidir ve kontrolümüz dışındadır (Wendell, 2010: 343)). Ayrıca “bedeni kontrol ederek hemen hemen bütün acılardan sakınmanın mümkün olduğu” yönündeki mit, “acı korkusuna olması gerekenden daha büyük bir güç verir” ve bu “acının kurbanları”nı suçlar ve hatta “acı verici engelleri” olan insanlardan korkmaya -ki bu çoğunlukla onların yalıtılmasıyla sonuçlanmaktadır- dönüşür (Wendell, 2010: 345). Ancak, daha önce de belirtildiği gibi, bedeni idealleştirme ve kontrol etme arzusu, yalnızca engelli insanlara zarar vermekle kalmayıp “kendi gerçek bedenlerimizi kabullenme ve sevme yetimizi” de köreltmektedir (Wendell, 2010: 345).

Tam da bu noktada, modern Batı tıbbının “bedenin kontrol edilebilirliği miti” ile işbirliği¹⁸ içerisinde olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır (Wendell, 2010: 344). Bu ise, tıbbın engelliliğe yaklaşımından¹⁹ söz etmeyi zorunlu kılar. Tıp, engelliliği, hastalık ve patolojiyle ilişkilendirmiştir. Bu bakış açısından, engellilik, “biyolojik olarak kusurlu” ve dolayısıyla da “fiziksel” ve “psikolojik” olarak olumsuz bir değişim geçirmiş bireylere özgü olan bir durum olarak görülür. Dolayısıyla, engelli insanlar, yalnızca görünüm açısından değil, “bilişsel süreçler, tepkiler ve eylemler” açısından da farklılık gösteren, dolayısıyla da “farklı muamele edilmesi, ihtiyatla yaklaşılması veya dışlayarak kontrol edilmesi” gereken kişiler olarak algılanır (Sullivan, 1991: 258). Ailelerinden ve toplumdan uzaklaştırılarak kurumlara kapatılan fiziksel olarak yeti yitimi olan insanlar, bir yandan tıbbi yardım, araştırma ve deneylerin “öznesi” haline gelirken, diğer yandan bu kapatılma, onları “merak, korku ve iğrenme”nin nesnesi haline getirir. Hastanelerde yalıtılma, toplumun engelli insanlara yönelik “pasif yardım alıcıları”, “bağımlı”, “güçsüz” ve daima engelsizlerin

¹⁸ Bu işbirliği, kronik hastalıkları olanlar, engelliler ve ölmek üzere olanlar gibi “iyileştirilemeyen” hastaların sadece tıbbın değil, “doğayı kontrol etme”yi amaçlayan Batılı bilimsel projenin de “başarısızlığı”nın sembolü olarak görülmelerini beraberinde getirecektir (Wendell, 2010: 344).

¹⁹ Bu yaklaşım, engellilik yazınında uzun bir dönem hüküm süren Tıbbi modele de temel teşkil etmiştir. Tıbbi model, engelliliğe yaklaşımın kavramsal ve kuramsal çerçevesini sunan tıp ve psikolojinin desteğiyle hüküm sürmüştür (Sullivan, 1991: 255). Bu model, bireyleri “işlevsel yeti yitimi” açısından tanımlar ve nesneleştirir. Burada vurgu her zaman “yeti yitimi” üzerinedir ve bütün çaba, “toplumsal davranışları değiştirmeye ya da engelleri kaldırmaya” değil yeti yitimi olan kişiyi “topluma adapte etmeye” yöneltilir (Sullivan, 1991: 265). Bir başka deyişle, engellilik, temelde işlevsel yeti yitimiyle ilgili tıbbi bir sorun olarak görülerek tıbbileştirilir. Tıbbi model, işlevsel yeti yitimi ve bireyin bunlara uyum sağlaması vurgusuyla, engelli insanların bazı trajik olayların “kurbanları” olarak görülmesine yol açmış ve bunun sonucu olan “kişisel trajedi kuramı” da engellilik üzerine yapılan çalışmaların çoğunu alttan alta besleyen bir kuram olmuştur (Sullivan, 1991: 255).

yardıma ihtiyaç duyan, değersiz, işe yaramaz, kısacası “eksik insan” (*less than human*) şeklindeki algısını besleyip pekiştirir. Engelliliğe ve engellilere dair toplumsal algıların bu yönde şekillendirilmesi ise, her ne kadar yaşamlarında iyileşmelere yol açmış olsa da, engelli insanların tıp bilimi ve tıp teknolojisindeki gelişmelere ödedikleri en büyük bedeldir (Sullivan, 1991: 257-258).

Ancak tıbbın beden üzerindeki kontrolünün artmasının ve engelliliğin tıbbileşmesinin²⁰ engelliler açısından yarattığı olumsuzluklar bununla sınırlı değildir. Bir başka sorun, tıbbın -bilhassa tıbbi uzmanlaşmanın- engelli insanları engelli olarak paylaştıkları ortak özellikler çerçevesinde birleşmekten -oysa bu, pek çok engelli insan için “özgürleştirici” ve “güçlendirici” olup aynı zamanda “olumlu bir kimlik kaynağı”dır (Barnes ve Mercer, 2010: 181) - alıkoyarak, engellileri kendi durumlarının özgüllüklerine göre çeşitli gruplara bölmesi ve “baskıya maruz kalan” bir grup değil de bir “engelli bireyler yığını” olarak görerek ve engellilik kavramının da “bireysel bir patoloji” olarak pekiştirilmesine katkıda bulunarak engelliliğin depolitize²¹ edilmesine hizmet etmesidir. Bu durum, engelli insanların karşı karşıya kaldıkları sorunların “bireyselleşmesi”ne ve durumun kendisine içkin hale getirilmiş, “doğallaştırılmış” olan bu problemlerin, daha geniş bir perspektifle toplumsal koşullarla ilişkilendirilmek yerine doktorların ve psikologların ilgi alanlarına terk edilmesine²² yol açmaktadır (Sullivan, 1991: 258). Elbette buna, engelliliği tanımlama, teşhis etme ve tedaviyi belirleme konusunda tıbbın, tıp profesyonellerinin ve

²⁰ Oliver (2011b: 231-232), yalnızca engelliliğin değil, gündelik yaşamın ve toplumun da tıbbileşmiş olduğunun pek çok kişi için gözlemlenebilir bir olgu olduğunu belirtmektedir. Öyle ki, doktorlar yalnızca hastalıkların teşhisi ve tedavisiyle ilgilenmemekte, kişilerin sürücü ehliyeti alıp alamayacağı ya da eğitim yardımı alacakların belirlenmesi gibi aldıkları tıp eğitimi ve sahip oldukları vasıfların onların bu süreçlere müdahil olmasını zorunlu kılmayan konulara da dahil edilmektedirler (Oliver, 2011b: 231).

²¹ Siebers bu durumu şöyle ifade etmektedir: “[H]em tıp bilimi hem de rehabilitasyon sakat bedenini acısını bireysel olarak temsil eder ve bu yaklaşımın sakat kişilerin siyasal mücadeleleri açısından vahim sonuçları vardır. Sakatlığa ilk yanıt onu tedavi etmektir ve bu da hemen her zaman sakatlığa ilişkin en belirgin yönün kataloglanması demektir. Tedavi programları her sakatlığı tamamen bireysel olarak değerlendirir ve böylece sakat kişiler acılarını anlatmaya ihtiyaç duydukları insanlar tarafından bir siyasal topluluk oldukları hissinden mahrum bırakılırlar” (Siebers, 2011: 88). Oliver da (1990: 54) sağlık ve rehabilitasyon hizmetlerinin “toplumsal kontrol”le yakın ilişkisine ve bireycilik ideolojisi ve sağlık bedenli bireyin inşasıyla ne kadar “uyumlu” olduğuna dikkat çeker.

²² Tıbbi müdahalenin başarısız olduğu noktada devreye giren ve hasta kişiye ekşiğiyle/kusuruyla yaşaması tavsiyesinde bulunulan “rehabilitasyon” sürecinde, bilhassa ağır engeli olan kişiler, doktor, hemşire, psikolog, fizyoterapistler gibi tıp profesyonelleri tarafından engelliliğe tıbbi yaklaşımı ya da açıklamaları kabul etmeye ve fiziksel yeti yitimlerinin “sakatlayıcı” sonuçları için toplumsal etkenlerden ziyade “kendilerini suçlama”ya ikna edilebilirler (Sullivan, 1991: 263). Tıbbi açıklamalar içselleştirildikçe, engelli insanlar “uysal özneler”e dönüştürülürler ve kendilerine

toplumun daha fazla söz sahibi olması ya da engellilerin kendi bedeniyle ilgili deneyimleri betimlemekte diğer insanların daha fazla “toplumsal otorite” sahibi olduğunu görmenin, engelli insanların kendine güveninin azalmasına ve “gerçeklikle ilişkileri”nin zedelenmesine yol açtığı da eklenmelidir (Wendell, 2010: 349).

“Hastalığı, ıstırapı ve sakatlanmaları önleme[nin] insani bir toplumsal amaç” (Garland-Thomson, 2011: 533) olduğu şüphe götürmez. Ancak Garland-Thomson’ın (2011: 533) işaret ettiği gibi, “önlemek” ile “ortadan kaldırmak” arasında ciddi bir fark vardır. Tedaviye yapılan vurgu, sakatlığı, “anormal”, “kusurlu” ve “işlevsiz” olarak tahayyül edilen bedenlere yerleştirerek “dışlayıcı” toplumsal ve mekânsal pratiklere ve engellere odaklanmak ve daha erişilebilir bir çevre yaratmak ya da daha iyi destek hizmetleri sağlamak yerine, bedenleri değiştirmeye odaklanır²³ -ki bu, insan farklılıklarına dair “kültürel hoşgörü”nün azalmasına yol açar (Garland-Thomson, 2011: 532-533). Daha da vahim olan, tıbbın tedaviye odaklanmasının, “modernliğin teknolojiye ve sonuçların müdahaleyle kontrolüne olan inancıyla birleştiğinde, görünür biçimde sapkın bedenleri sabitleme, yönetme ya da yok etme²⁴ yönünde gittikçe saldırgan bir niyete dönüşm[esidir]” (Garland-Thomson, 2011: 532). Tıbbın kendini tedaviye hasretmesi, bir yandan, sakatlığın bütünüyle ortadan kaldırılabileceğine ilişkin “kültürel inancı teşvik ederken” diğer yandan “sakatlığın yaşamı mahvettiği” ve “sakatlıkla yaşamının

atfedilen düşük statü ve kapasiteye inanarak, onlara sunulan istihdam olanağını -ki bunlar çoğunlukla düşük ücretli, vasıfsız işlerdir- genellikle “seve seve ve minnettarlıkla” kabul ederler (Sullivan, 1991: 263-264).

²³ Sağlamlık ideolojisini besleyen ve pekiştiren Tıbbi modelin uzun zamandır süregelen hükümlerliği, engelli insanların deneyimlerine dayanan Sosyal engellilik modeli tarafından sorgulanmaya başlanmış; Tıbbi modelin engelliliği “bireyselleştiren”, “psikolojikleştiren” ve “tbbileştiren” açıklamalarının yerine, engelliliği toplumun kurumsallaştırılmış pratiklerinde yerleşik bir “toplumsal yaratı” (*creation*) olarak ele alan sosyolojik bir yaklaşım benimsenmiş ve vurgu “bireysel yeti yitimi”nden “sağlam” bedenler için ve sağlam bedenlileri gözeterik tasarlanmış ve düzenlenmiş olan toplumsal yapı ve örgütlenmelerin “sakatlayıcı” etkilerine kaydırılmış (Sullivan, 1991: 259), engelliler ise “sağlam” bedenlere ayrıcalık tanıyan toplumsal, siyasal ve ekonomik kurumlar tarafından baskı altına alınan bir azınlık” olarak yeniden kavramsallaştırılmıştır (Sullivan, 1991: 270). Dolayısıyla, engellilere yönelik ayrımcı yapıların muhafaza edilmesini sağlayan “sakatlayıcı ideoloji”nin (*disableist ideology*) eleştirisi, sosyal engellilik kuramının bir parçasını teşkil etmektedir (Sullivan, 1991: 259).

²⁴ Garland-Thomson’a göre (2011: 533), “[e]gemen düzenin sakatlık adımı verdiği kabul edilmez ve değersizleştirilmiş bedensel biçimleri ve işlevleri ortadan kaldırma[sı]” bir “öjeni girişimi”nden başka bir şey değildir. Bu çerçevede, doktor kontrolünde ötenazi ve genetik ve doğum öncesi testler de -“sakatlığa karşı son derece tahammülsüz bir kültürde”- “öjenik pratikler” olma potansiyeli taşımaktadır (Garland-Thomson, 2011: 534).

kabul edilemez olduğu” inancına²⁵ geçit vermiştir. Bütün bunların sonucu ise, “sakat ayrımcılığı”nın, sakat kişiler için, “düşmanca” ve “dışlayıcı” bir çevre yaratmasıdır (Garland-Thomson, 2011: 533-534).

Gerçekten de sağlam bedenlilik ideolojisiyle uyumlu biçimde, içinde yaşadığımız fiziksel²⁶ ve sosyal çevre de büyük ölçüde “sakat beden”le ilişkilendirilen yetersizlik, zayıflık, hastalık ve bedenden kaynaklanan acıları (ve ölümü) yok sayarcasına -dolayısıyla da engellileri dışlayacak biçimde- herkesin güçlü ve sağlıklı bedenlere sahip olduğu varsayımı üzerine inşa edilmiştir (Wendell, 2010: 341).²⁷ Hahn’ın (1986: 273) ifadesiyle, “yapılı çevre temelde, standart sapmanın biraz altında ya da üzerinde kalan ortalama insan için” yani “sakat olmayanlar” için ve “çok az insanın yaklaşmayı umabileceği bir fiziksel ideale göre” tasarlanmıştır (Hahn’dan aktaran Gleeson, 2011: 367). Öyle ki, gençliğin, gücün, sağlam bedenliliğin ve sağlam bedenlilerin -kısacası, olumlanan beden- alanı olarak karakterize olan kamusal dünyaya, “hastalık”, “acı” ya da “değersizleştirilmiş beden” (*de-valued body*) ile girmek, birbirinden hiyerarşik bir biçimde ayrılmış olan iki dünyanın -kamusal ve özel- karıştırılması anlamına geldiği için dirençle karşılaşacaktır (Wendell, 2010: 341). Bu ise, engelli bireyleri yalnızca kamusal alanda görünmez kılmakla kalmamakta, aynı zamanda onların deneyimlerinin de büyük ölçüde gizli kalmasına yol açmaktadır çünkü son derece “kişisel” ve “kabul edilemez” görüldüğü için özellikle fiziksel ve psikolojik deneyimleri ifade etmenin “toplumsal olarak kabul görmüş” bir yolu bulunmamaktadır (Wendell, 2010: 341-342). Ve zaten sağlam bedenlilerin çoğu da “bedenden kaynaklanan acılar” hakkında bir şey bilmek istememektedir çünkü birisi size acı çektiğini söylediğinde, size “acının varlığını”, bedenin mükemmel olmadığını, kusurlu ve incinebilir²⁸/kırılgan olduğunu, sizin de bu acıyı yaşama ihtimalinizi ve bunun “kaçınılmazlığı”nı

²⁵ Bu noktada, Garland-Thomson’ın (2011: 533) her ne kadar etrafımızda tekerlekli sandalye kullanıcılarının hayatlarından memnun olabileceğini anlatan posterler bulamasak da, gerçekte birçoğunun hayatından oldukça memnun olduğunu belirtmesi dikkate değerdir.

²⁶ Gleeson, mekân ve engellilik arasındaki ilişkiyi konu edindiği *Geographies of Disability* (1999) adlı çalışmasında, toplumsal ve mekânsal süreçlerin, fiziksel yeti yitimi olan insanları muktedir kılmaktan (*enable*) ziyade nasıl sakatladığını (*disable*) ortaya koymaktadır. Yazara göre, sakatlanma, bütünüyle kentlerin “söylemsel, kurumsal ve maddi” veçhelerinde kazılıdır ve “erişilemez” bir çevre, “dışlayıcı” tüketim ve üretim tarzları, “değersizleştiren bir kültürel tahayyül” ve kamu politikaları gibi “baskı alanları”nı kapsamaktadır (Gleeson, 1999: 11).

²⁷ Wendell (2010: 336), kendi deneyiminden yola çıkarak, sakatlayıcı bir kronik hastalığa yakalandığında, dünyayı “zayıflıkları olmayan insanlar” için bir yer olarak deneyimlemeye başladığını belirtir.

²⁸ Oysa “kolektif kültürel bilincimiz bedensel incinebilirlik, olumsuzluk ve ölümlülük bilgisini duygudaşca reddeder” (Garland-Thomson, 2011: 532).

hatırlatır (Wendell, 2010: 342-343). Bunları kabullenmekteki “isteksiz”lik, karşınızdakinin yaşadığı acı hakkında bilme isteğinizi azaltır ve sonunda “korktuğunuz” ve “kabul edemediğiniz” gerçek bedeninizle yüzleşmekten kaçındığınız için, onu “öteki”leştirmenize yol açar (Wendell, 2010: 343). Normalden sapan olarak damgalanan “engelli öteki”, aynı zamanda “sağlam bedenli”nin desteğine, merhametine, yardımseverliğine ihtiyaç duyan kişi şeklinde resmedilir ve dolayısıyla da çoğunluğu teşkil eden sağlam bedenlileri üstün, engellileri ise tabi kılan bir iktidar ilişkisi içerisinde konumlanır.

Buraya kadar, norm ve normal sözcüklerinin ortaya çıkışına ve istatistik ve tıbbın da desteğiyle nüfus içerisinde bir normalleşme/ normalleştirme ve bedenin idealleştirilmesine yönelik baskı yaratıldığına, sakat bedenin olumsuzlanarak/değersizleştirilerek sağlam bedenlinin ötekisi olarak kuruluşuna ve fiziksel ve sosyal çevrenin de sağlam bedenlilik perspektifinden inşa edilerek engellilerin dışlanmasına yol açtığına değinildi. Şimdi ise, sağlam bedenlilik ideolojisini bütünüyle kavrayabilmek ve engelliliğin “tarihselliği”ni ortaya koyabilmek için kapitalizmden ve kapitalizme geçişin dayandığı ideolojik temel olarak bireycilikten söz edilecektir.

3. Kapitalizm ve Bireycilik

Bireylerin kapitalizmden²⁹ önce de ancak “daha büyük toplumsal grupların parçası olarak” var olduğuna işaret eden Michael Oliver (2011b: 228), “yalıtık”, “özel” bireyin ortaya çıkışının ise kapitalizmle gerçekleştiğini belirtir. Yazara göre, sakatlığın temel bir ideoloji olan bireycilik çerçevesinde bireysel bir sorun/patoloji olarak kavranmaya başlaması da kapitalizmin yükselişi ve ücretli emeğin ortaya çıkışıyla bağlantılıdır (Oliver, 2011b: 230).³⁰ Gerek Oliver (2011a; 2011b) gerekse

²⁹ Bu noktada, engelliliği materyalist bir perspektiften ele alan Michael Oliver, Vic Finkelstein ve Brendan Gleeson gibi yazarlar, yeti yitimi olan insanların neden toplumsal olarak baskıya maruz kaldıklarını ya da ezildiklerini ve engellilerin “sağlam bedenli”nin ötekisi olarak inşa edildiğini, sağlam bedenlilik ideolojisine temel teşkil eden ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılara referansla analiz etmeye çalışmışlardır (Sullivan, 1991: 259).

³⁰ Oliver’a göre (1990), kapitalizmin temelini sağlamaştırıcı “bireycilik”, “tıbbileşme” ve “kişisel trajedi kuramı” ideolojileri tarafından desteklenir. Tıbbileşme, “tıbbi müdahaleyi meşrulaştırıp” vurguyu “bireysel yeti yitimi”ne kaydırırken, kişisel trajedi kuramı engellilerin topluma dahil edilmesini (*inclusion*) kolaylaştıracak yapısal değişikliklere yönelmek yerine onların topluma, toplumsal kurumlara uyum sağlamasını hedefleyen sosyal politikaları destekler. Dolayısıyla, kapitalist toplumda, engellilik, bireycilik, kişisel trajedi kuramı ve tıbbileşme ideolojilerinden müteşekkil olan “sağlam bedenlilik hegemonyası” tarafından belirlenir (Sullivan, 1991: 260). Bir başka deyişle, bireycilik ideolojisi, tıbbileşme ve kişisel trajedi kuramı hep birlikte kapitalist

Gleeson (1999) haneyle üretim alanının büyük ölçüde iç içe geçtiği feodal dönemde sakatların üretim sürecinden dışlanmadığından söz eder. Ortaçağ İngiltere'si örneğinden yola çıkan ve söz konusu dönemde engelli köylülerin gündelik yaşam deneyimlerini inceleyen Gleeson (1999: 10), her ne kadar feodal köylülüğün maruz kaldığı sömürü ve yoksullaşmadan payını almış ve ayrımcılığa maruz kalmış olsa da, feodal üretim tarzında engellilerin “yapısal olarak” fiziksel yeti yitimlerinden dolayı baskıya maruz kalmadığını/ezilmediğini belirtir. Daha açık bir ifadeyle, “emek gücünün ‘güçlü’ ve ‘zayıf’ biçimleri arasında ekonomik nedenlerle ayırım yapmak için yapısal bir zorunluluk”un olmadığı, “daha kapsayıcı emek biçimleri”nin yer aldığı feodal toplumda, (daha esnek çalışma koşullarıyla ilintili olarak da) feodal mesleklerin ve çalışma faaliyetlerinin neredeyse tamamı yeti yitimi olan insanlara kapitalist topluma nazaran “daha açık”tır, dolayısıyla da engelliler üretim sürecinden bütünüyle dışlanmamıştır (Gleeson, 2011: 372-373). Sanayi kapitalizmiyle birlikte ev ve iş yerinin birbirinden ayrılması, üretimin fabrikaya kayması, “‘normal’ (yani genellikle erkek ve sakat olmayan³¹) işçi bedenini varsayan ve bunun dışında kalan tüm bedenleri değersizleştiren üretim standartları getirmiş” olan “mekanikleşmiş” üretim biçimlerinin yükselişi, sanayi iş yerlerinin³² “fiziksel yeti yitimleri olan kişiler de dahil olmak üzere, rekabet edemeyen bütün işçileri sakatlayıcı tarzda yapılandırılmış” olması (Gleeson, 2011: 373-374) ise engellilerin üretim sürecinden dışlanmasını beraberinde getirmiştir. Kapitalist üretim tarzına geçişle birlikte, bireysel ücretli emeğin yükselişe geçtiğini ve endüstriyel süreçlerdeki karmaşık makineleri çalıştırabilen “sağlam bedenli işçi”nin ideolojik inşasının mümkün kılındığını belirten Oliver (1990) da bunun engellilik açısından son derece önemli olduğunu, “sağlam bedenli” ve “sağlam zihinli” bireylerin inşasını, (“sağlam bedenlilik” ve “sağlam zihnililiğin” antitezi olarak) engelli bireyin ideolojik inşasının izlediğini dile getirir. Bundan dolayı engelli insanlar işgücü olmaktan çıkarılarak evlerine hapsedilir ve “sağlam bedenliliğin ideolojik iklimi”nde, sakatlanma (*disablement*) bir “utanç kaynağı” ve engelli insanlar da “toplumsal bir sorun” -ve “toplumun verimsiz üyeleri”³³ (Wendell, 2010: 340)- haline gelir (Oliver’ dan aktaran Sullivan, 1991: 260).

toplumda engelliliği “normallik”, “sağlam bedenlilik” ve “sağlam zihnililik”in “antitezi” olarak tanımlayan hegemonyayı oluşturur ve engellilerin dışlanmasını “meşrulaştırırlar (Sullivan, 1991: 270-271).

³¹ Tam da bu noktada, Gleeson’ın (2011: 374), bizzat sanayi kapitalizminin kendisinin “normal” bedenlerin de sakat kalmasına yol açtığını hatırlatması dikkate değerdir.

³² Gleeson (2011: 376), gerek işyerlerinin tasarımı gerekse buralarda kullanılan teknolojileri şekillendirenin “normal” bedeni tanımlayan “toplumsal-kültürel algılar” olduğuna işaret eder.

³³ Ki, Wendell’e göre (2010: 340), bu, toplumdaki pek çok insanın engellilere kaynak tedarikini -kısmen “gereksiz”- bir tür “yardımseverlik” ya da “hayır işi” olarak görmesine yol açmaktadır. Oysa eğer sağlam bedenliler engellileri “potansiyel olarak kendileri” ya da “gelecekteki kendileri” olarak görseler, engellilere “yardımseverlik” merkezli bir bakışın sorunlu olduğunu ve toplumun engelli

Öyle ki, engelli insanlar üretime katıl(a)mayan, vergi ver(e)meyen, hatta engelli erkekler açısından bakıldığında askerlik de yapamayan, kısacası yurttaşlığa atfedilen temel yükümlülükleri³⁴ yerine getiremeyen ve çoğu kez de “topluma yük” olarak görülen bir kesim olarak karşımıza çıkar.

Bu tespit, bizi, bireycilik ideolojisinin son derece önemli bileşenleri olarak karşımıza çıkan “bağımsızlık”, “özerklik”, “kendi kendini idare etme” kavramlarına getirir. “Egemen kültür”, “bağımsızlığa” ve “özerklik”e büyük değer atfetmiş, “başkalarına bağımlı olmayı” ise olumsuzlamıştır (Wendell, 2010: 337). Başkalarının yardımına muhtaç olmak, bağımsızlığın değerli addedildiği bir toplumda “onur kırıcı” birşeydir. Bir başka deyişle, “herkesin bağımsızlığın saygı ve özsaygı için zorunlu ya da vazgeçilmez³⁵ olduğunu düşündüğü” bir toplumda, hayatlarını sürdürmek için daima başkalarının yardımına ihtiyaç duyacak olan engelli insanlar -örneğin büyük ölçüde hareket kısıtı olanlar- “değersizleş[tiril]meye mahkum edileceklerdir” (Wendell, 2010: 347). Bunun alternatifi ise, “karşılıklı bağımlılık”³⁶, Barbara Hillyer

bireylerin toplumla tamamıyla bütünleşmesini ve topluma katkıda bulunan üyeler olmasını sağlayacak şekilde organize edilmesi gerektiğini anlayacaklardır (Wendell, 2010: 341).

³⁴ Yurttaşın tanımlanan hak ve görevlerinin -vergi, askerlik, oy verme- özellikle eğitim, istihdam ve siyasal katılım alanlarındaki engeller göz önüne alındığında kadınların ve engellilerin yurttaşlıktan dışlanmasına yol açtığı aşikârdır. Helen Meekosha ve Leanne Dowse (1996) da, yurttaş dilinin ve tahayyülünün “hegemonik normallik”le malul olduğunu ve söz konusu yurttaşlık görevlerini yerine getiremeyen engelli insanların yurttaşlık haklarından dışlandığını belirtmektedir (Meekosha ve Dowse’ dan aktaran Yuval-Davis, 2014: 168).

³⁵ Burada bir parantez açıp kişinin kendi hayatı üzerindeki kontrolünü herşeyden önemli ve öncelikli gören “bağımsız yaşam modeli”ne yöneltilen eleştiriye değinmekte yarar var. Bağımsız yaşam fikri, başlangıçta, engellileri “baskıcı uzun-sürelili yatılı kurumlardan özgürleştirmeyi ve toplum içinde yaşamayı destekleyecek yeni mekanizmaları geliştirmeyi” hedeflemiştir (Priestly, 2011: 525). Söz konusu modelde, vurgu, “tercih hakkı” (*choice*) üzerindedir. Bu kavram, “kabul edilebilir yaşam seçenekleri” arasından herhangi bir “baskı”ya maruz kalmaksızın tercih yapma hakkına sahip olmak anlamına gelir (Nosek, 2010: 509). Ancak Margaret Nosek’in (2010: 509), ailesinin yanından ayrıлып kendi başına yaşamak isteyen engelli bir birey örneğinden yola çıkarak belirttiği gibi, eğer bu birey bağımsız yaşama becerilerine sahip değilse, örneğin tekerlekli sandalyesi olmadığı için bağımsız hareketi yoksa, taşınacağı evin kirasını ödemek için yeterli paraya sahip değilse veya banyo yapmak, giyinmek gibi günlük faaliyetleri gerçekleştirebilmek için bütünüyle ailesine bağımlıysa, bağımsız yaşama isteği söz konusu engelli birey için “gerçekleştirilebilir” bir seçenek olmayacaktır.

³⁶ Sakatlık çalışmalarında “karşılıklı bağımlılığa” vurgu yapanlar, bağımsızlığa yapılan vurgunun ve bağımlılığın reddinin, “toplumsal ilişkilerin içsel olarak bağımlı niteliğini yanlış anlamakla kalma[ıyıp]”, bağımsızlığı da “sağlamcı beden ve zihin anlayışlarına göre” tasavvur ettiğine işaret ederler (Galusca, 2011: 255-256). Örneğin, bu tür bir bakış açısıyla liberalizmin “eşitlik” idealini sorgulayan Eva Kittay (1999: 4), söz konusu idealin “insan bağımlılığı olgusunu, karşılıklı bakım ihtiyacını ve bakım ilişkilerindeki asimetriyi reddettiğini öne süren bir ‘bağımlılık temelinde eşitlik’ eleştirisi ortaya koymuştur (Kittay’ den aktaran Garland-Thomson, 2011: 535).

Davis'e (1984: 4) referansla, "karşılıklı olarak birbirinin ihtiyaçlarını anlama", "diğerine güvenme", "yardım isteme ve alma", "sorumluluk verme", "empati" ve "sınırlara saygı duyma"yı içeren "karşılıklılık" ilkesine vurgu yapmaktır (Davis'ten aktaran Wendell, 2010: 347). Bir başka deyişle, bağımsızlık konusundaki "kültürel saplantı"yı sorgulamak ve yukarıda sözü edilen bir "karşılıklılık modeli"ne kapı aralamaktır çünkü engellilerin topluma bütünüyle entegre olmasını sağlamak, toplumsal değerlerin "başkalarına bağımlı olma"yı (ve "bağımlı olunmayı") değerli addedecek biçimde değiştirilmesini gerektirir -ki bu, muhtemelen çoğumuzun ileri yaşlarda deneyimleyeceği bir durum olan bağımlılıkla ilişkilendirilen "korku" ve "utanç"ın azalmasına da yol açacaktır (Wendell, 2010: 348).

Kısaca özetlemek gerekirse, kapitalist üretim tarzına geçiş ve bireysel ücretli emeğin yükselişe geçmesi, mekanikleşmiş ve standartlaşmış yeni üretim biçimlerine uyum sağlayabilecek ve fabrikalardaki karmaşık makineleri çalıştırabilecek "sağlam bedenli" ve "sağlam zihinli" işçinin ideolojik inşasına yol açmış ve sağlam bedenlinin ötekisi olarak tanımlanan engelli insanlar işgücü olmaktan çıkarılarak ve toplumun verimsiz üyeleri olarak damgalanarak üretim süreçlerinden dışlanmışlardır. Kapitalizme temel teşkil eden bireycilik ideolojisinin son derece önemli bileşenleri olan "bağımsızlık", "özerklik" ve "kendi kendini idare etme"ye büyük değer atfedildiği ve "başkalarına bağımlı olma"nın olumsuzlandığı böyle bir toplumda, engellilik bireysel bir sorun olarak nitelendirilmiş ve kendi yeti yitiminden ziyade sakatlayıcı fiziksel ve sosyal çevre ve pratiklerden dolayı başkalarının yardımına ihtiyaç duyan engelli insanlar değersizleştirilerek toplumsal yaşamda da büyük ölçüde görünmez kılınmıştır.

4. Sonuç

Bu çalışmada, sağlam bedenlilik ideolojisi sağlam bedenliliği ve engelliliği tanımlamada kilit rol oynayan norm, normal ve normallik kavramlarının gelişimi, beden "idealleştirilmesi", "kontrol edilmesi" ve engelliliğin "tıbbileşmesi" konularına odaklanarak ele alınmış, sağlam bedenliliğin, insana dair tanımlamalarımızı ve değer yargılarımızı büyük ölçüde etkileyen, bedeni idealleştiren ve insanları yaratılan "ideal beden"lere sahip olma çabasına yönelten ve bu doğrultuda tıbbın -ve psikolojinin- da desteğini alan bir ideoloji olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca engelliliğin farklı tarihsel bağlamlarda farklı anlamlar kazandığı ve engellilerin toplumdaki ve üretim süreçlerindeki konumlarının ve engellilere yönelik algının tarihsel süreç içerisinde değişim geçirdiği kabulünden hareketle, kapitalizmin gelişiminin ve ona temel teşkil eden bireycilik ideolojisinin sağlam bedenliliğin ve engelliliğin tanımlanmasında ve engellilerin toplumsal yaşamdan ve

Üretim süreçlerinden büyük ölçüde dışlanmasında nasıl bir rol oynadığına da değinilerek sağlam bedenliliğin tarihselliğine de dikkat çekilmiştir.

Sonuç olarak, sağlam bedenliliğin, sağlam bedenlilerin üstün, imtiyazlı ve muktedir, “normalden sapan” olarak damgalanan ve değersizleştirilen “engelli öteki”nin -engelliliğin bireysel bir patoloji olarak tanımlanıp tıbbileşmesiyle birlikte- ise tabi kılındığı bir iktidar ilişkisi içerisinde konumlanmasını, yalnızca üretimin değil modern yaşamın tüm alanlarının sağlam bedenlilik perspektifinden ve sağlam bedenlileri ayrıcalıklı kılacak şekilde örgütlenmesini, dolayısıyla da engellilerin ayrımcı ve dışlayıcı tutumlara maruz bırakılmasını ve toplumsal yaşamda da büyük ölçüde görünmez kılınmasını beraberinde getiren ve engellileri dışlayan sakatlayıcı evre ve yapıların muhafaza edilmesinde ve yeniden üretilmesinde kilit rol oynayan bir ideoloji olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Barnes, C. ve Mercer, G. (2010), *Exploring Disability*, Cambridge: Polity Press.

Bezmez, D., Yardımcı, S. ve Şentürk, Y. (2011), “Giriş”, D. Bezmez vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 17-25.

Charlton, J. (2010), “The Dimensions of Disability Oppression”, L. J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde, New York: Routledge, 147-159.

Davis, L. J. (2011), “Normalliğin İnşası: Çan Eğrisi, Roman ve On Dokuzuncu Yüzyılda Sakat Bedenin İcadı”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 187-208.

Eagleton, T. (2005), *İdeoloji*, (çev. Muttalip Özcan), (2. baskı), İstanbul: Ayrıntı.

Galusca, R. (2011), “Kurmaca Sağlamlıktan Ulusal Kimliğe: Ellis Adası’nda Sakatlık, Sağlık Muayenesi ve Kamu Sağlığı Düzenlemeleri”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 243-265.

Garland-Thomson, R. (1997), *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*, New York: Columbia University Press.

Garland-Thomson, R. (2011), “Sakatlığın Dahil Edilmesi, Feminist Kuramın Dönüştürülmesi”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 521-548.

Gleeson, B. (1999), *Geographies of Disability*, London; New York: Routledge.

Gleeson, B. (2011), “Teknoloji Sakatlayıcı Kentin Üstesinden Gelebilir mi?”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 363-384.

Hamilton, P. (1986), “Editor’s Foreword,” R. Boccock (der.), *Hegemony* içinde, Londra: Tavistock.

Keskin, F. (1996), “Foucault’da Şiddet ve İktidar”, *Cogito*, 6-7, 117-122.

McRuer, R. (2011), “Zorunlu Sağlam Bedenlilik ve Queer/Sakat Varoluş”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 549-562.

Nosek, M. A. (2010), “Feminism and Disability: Synchronous Agendas in Conflict”, H. Landrine ve N. F. Russo (der.), *Handbook of Diversity in Feminist Psychology* içinde, New York: Springer, 501-533.

Oliver, M. (1990), *The Politics of Disablement*, London: Macmillan.

Oliver, M. (2011a), “Sakatlık ve Kapitalizmin Yükselişi”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 209-225.

Oliver, M. (2011b), “Sakatlığın İdeolojik İnşası”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 227-242.

Priestly, M. (2011), “Engellilik”, P. Alcock, vd. (der.), *Sosyal Politika: Kuramlar ve Uygulamalar* içinde, Ankara: Siyasal Kitabevi, 521-530.

Revel, J. (2006), *Foucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi*, (çev. Kemal Atakay), İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Siebers, T. (2011), “Teoride Sakatlık: Toplumsal İnşacılıktan Bedenin Yeni Gerçekçiliğine”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 81-98.

Siebers, T. (2013), “Disability and the Theory of Complex Embodiment-For Identity Politics in a New Register”, L. J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde, (4. baskı), New York: Routledge, 278-297.

Sullivan, M. (1991), “From personal tragedy to social oppression: the medical model and social theory of disability”, *New Zealand Journal of Industrial Relations*, 16 (3): 255-272.

Thomas, C. (2011), “Sakatlık Kuramı: Kilit Fikirler, Meseleler ve Düşünürler”, D. Bezmez, vd. (der.), *Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak* içinde, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 31-50.

Wendell, S. (2010), "Toward a Feminist Theory of Disability", L. J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde, New York: Routledge, 336-352.

Yuval-Davis, N. (2014), *Cinsiyet ve Millet*, (çev. Aysin Bektaş), (4. baskı), İstanbul: İletişim.